

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De gestilde psyche

Over fascinatie, trauma en de doodsdrift

MICHEL THYS

De doodsdrift zorgt nog steeds voor discussie. Freuds (1920) uitgangspunt van een organische grondslag, waarmee hij de doodsdrift verhief tot een kosmologisch principe dat werkzaam is in de hele organische natuur, wordt doorgaans als te speculatief van de hand gewezen wegens het ontbreken van elke biologische basis ervoor (Van Coillie 2004, p. 44). Ook een meer psychologische benadering van de doodsdrift wordt vaak fundamenteel ter discussie gesteld. «We hebben we het concept, ook als we het bevrijden uit de biologische mal waarin Freud het goot, niet nodig om (zelf)destructieve klinische verschijnselen te verklaren», klinkt het dan. Doet het herleiden van de doodsdrift tot een overbodige biologisering van de herhalingsdwang (Geyskens & Van Haute 2003, p. 15) of tot een overbodig fantasma van de totale bevrediging (Van Coillie 1999, p. 43; 2004, p. 61) geen onrecht aan het waardevolle dat dit problematische concept niettemin met zich heeft meegebracht? Mijn vertrekpunt is dat een afwijzing van een organische grondslag van de doodsdrift niet noodzakelijk betekent dat we de aura van inspiraties die het concept sinds 1920 heeft opgeleverd als overbodig van de analytische kaart moeten vegen. Ik wil op zoek gaan naar een psychologische benadering van de doodsdrift: kunnen we in de mens een dimensie onderscheiden die uitiem gericht is op het stilleggen, het «stillen» van de psychische werkzaamheid? Kunnen we de zo opgevatte doodsdrift een metapsychologische status toekennen waarvan het werkelijkheidsgehalte een louter fantasmatisch karakter overstijgt?

Elders (Thys 2006) beschreef ik de fascinatie als het verlammen of het stilvallen van het psychische leven, waarin elke affectiviteit en elk voorstellingsvermogen het zwijgen wordt opgelegd. In het onderhavige artikel wil ik uitwerken of deze visie een ingang kan bieden om de fenomenen waarop de doodsdrift betrokken wordt of die men aan de hand van dat concept begrijpelijk wil maken, te herdenken (zie Thys 2006, p. 207, noot 116). Een tweede onderzoeksvraag betreft de relatie tussen trauma, doodsdrift en fascinatie. Sinds Freud namelijk de doodsdrift in verband bracht met bizarre herhalingsfenomenen bij oorlogstrauma's, bleven doodsdrift en trauma innig met

elkaar verbonden. Nu speelt in het trauma de fascinatie mijns inziens een belangrijke rol. Een klinisch geïnspireerde fenomenologie van het trauma dient zich dan ook aan als verbindingsschakel tussen fascinatie en doodsdrift.¹ Daarbij zal de plaats van het affect in het trauma een belangrijk aandachtspunt zijn.²

¶ *Fascinatie*

Laat ik eerst, in enkele lijnen, schetsen wat ik onder fascinatie versta.³ Als we zeggen dat iets ons fascineert of dat we door iets gefascineerd zijn, doelen we doorgaans op een intense ervaring waarin we betrokken zijn op iets dat ons niet loslaat, dat ons in extreme mate aantrekt en interesseert. We zijn er vol van en *willen* het ook niet loslaten. Zo kan ik gefascineerd zijn door de oude Egyptische bouwkunst, de horror van de Eerste Wereldoorlog of mijn buurvrouw. Zo gezien verrijkt het zich laten opgaan in de fascinatie de persoon. Hij *wordt* wel aangedreven en meegesleept door het fascinerende object, maar blijft niettemin zelf het centrum en aandrijfpunt van het gebeuren. Het is ook de persoon zelf die de intense betrokkenheid bijvoorbeeld uitwerkt tot een hobby of beroep. Maar ook een eenmalige ervaring die volledig buiten de habituele belangstellingssfeer ligt, kan iemand zodanig overweldigen en bijblijven dat hij niet kan nalaten later aan iedereen die het horen wil te vertellen hoe ‘fascinerend’ deze of gene ontmoeting, lectuur of reis wel was. Zelfs een plotse, beangstigende situatie die iemand van buitenaf overvalt, wordt nadien narratief omgezet in een niet van trots gespeend verslag van een ‘fascinerende’ ervaring waarin de bangerik zichzelf tot held promoveert.

Maar verwijzen dergelijke ervaringen niet naar een veel fundamentele ervaring waarin de persoon zodanig door iets gegrepen wordt dat hij de situatie *niét* meester is? Moeten we de fascinatie in strikte zin niet voorbehouden aan die ervaringen waarin een dreiging van zelfverlies optreedt ten gevolge van een radicaal opgezogen worden door een allesoverheersende, terroriserende objectpool? In wat volgt, schrijf ik over deze fundamentele ‘kernfascinatie’, die ik onderscheid van de alledaagse ‘inflatoire’ fascinatie. Verwaarlozing van dit onderscheid zou het zicht op een heel specifieke ervaring op de rand van de menselijke subjectiviteit vertroebelen. Wat is anders nog het verschil tussen fascinatie en een sterke gedrevenheid, tussen gefascineerd en gepassioneerd zijn? In nog ruimere zin wordt het concept bovengehaald als krachtterm om gelijk welke intense ervaring mee aan te duiden. ‘Fascinerend’ betekent dan niet meer dan ‘heel’ mooi, of ‘zeer’ uitzonderlijk, of ‘uitermate’ beangstigend, enzovoort. Het eigene van de fascinatie werk ik uit aan de hand van de coördinaten waarneming en affect: fascinatie is namelijk in mijn opvatting een toestand van extreme aandachtsintensiteit waarin nochtans elke affectiviteit is opgeschort.

In de eerste plaats kunnen we fascinatie karakteriseren als een vorm van

waarnemen, die gepaard gaat met een *extreme aandachtsintensiteit*. Ik situeer de gefascineerde aandacht in een aandachtscontinuüm, gaande van een minimale aandacht in de onverschilligheid tot een maximale aandachtsintensiteit ten aanzien van een exclusief object. In de onverschilligheid heb ik geen of nauwelijks aandacht voor een bepaald object. Het vluchtige object raakt me niet en verdwijnt op de achtergrond van mijn door vele andere objecten bevolkte aandachtsveld. Naarmate mijn aandacht voor iets toeneemt, zal het meer op de voorgrond van mijn waarneming gaan postvatten. Mijn aandacht wordt meer gefocust en houdt het betreffende object meer «vast», waardoor zowel mijn aandacht als het object aan beweeglijkheid inboeten. In de regionen van een intense nieuwsgierigheid en obsessie vindt er een kanteling plaats van subject- naar objectdominantie: het object gaat mij opeisen, achtervolgt mij, heeft mij in zijn macht. Het isoleert zich van andere objecten en verdringt ze naar de achtergrond. Ik ben slaafs onderworpen aan de aanspraken van het steeds minder bewegende object, dat, log en kolossaal, nu mijn hele waarnemingsveld in beslag neemt. Slechts één, exclusief object resteert: het fascinerende object. Het object *is* het bestaan, het maakt geen deel meer uit van een groter geheel en eist al mijn aandacht op, aandacht die als het ware niet meer van mij is. Alle bewegingsmogelijkheid is opgeheven en er heerst een toestand van totale verlamming. Ik bevind mij in een passieve waarnemingstoestand, zoals in de onverschilligheid, maar met dit cruciale verschil dat mijn waarneming nu gepaard gaat met een extreme aandacht. Er is geen afstand meer tussen mij en het object, ik kleef aan het object. Er is geen fusie tussen beide, maar de subjectpositie is tot haar minimum teruggebracht. Terwijl onverschilligheid gekenmerkt is door een objectminimum, is de fascinatie gekenmerkt door een *subject*minimum. De fascinatie is de bizarre toestand van een extreme aandachtsintensiteit waarin echter nagenoeg elke persoonlijke betrokkenheid is opgeheven. Fascinatie is om zo te zeggen het aandachtskookpunt, waar de subjectiviteit op het punt staat te verdampen.

Hoe kunnen we deze opvatting van de fascinatie, als een extreme waarnemingstoestand gekenmerkt door een subjectminimum en een exclusieve, overweldigende objectpool, nu affectief karakteriseren? Met Merleau-Ponty (1945, p. 69-73) en Sartre (1940, p. 143) zouden we kunnen stellen dat elk waarnemingsbewustzijn ook een affectieve betrokkenheid impliceert. Maar is de gefascineerde onbewogenheid of verstilling wel te rijmen met de bewogenheid van het affectieve? Het lijkt plausibel om de toename van de aandachtsintensiteit gelijk te laten opgaan met de mate van affectieve betrokkenheid en dus de fascinatie ook affectief te typeren als een zeer intense ervaring. Echter, de intensiteit van de kernfascinatie betreft volgens mij louter de aandacht en niet het affect. De fascinatie ontpopt zich als een pure aandachtsintensiteit, gekoppeld aan een affectloze betrokkenheid. Aanvankelijk gaan aandacht en affect in intensiteit gelijk op, maar op het niveau van fascinatie ontstaat

een breuk tussen aandacht en affect: de aandacht is maximaal maar de affectiviteit valt terug op haar nulpunt. Dit is het bizarre van de fascinatie: ik ben op de meest intense wijze betrokken op een objectpool die mij tegelijkertijd affectief koud laat. De gefascineerde aandacht is een steriele aandacht. In het bestaansminimum van het subject, dat platgedrukt is tegen het immense object, is geen 'ruimte' meer voor enige affectieve bewogenheid.

Hoe kunnen we ons de affectimplosie op dit breukpunt voorstellen? Door het continuüm heen zoomt de waarneming als het ware steeds meer in op steeds minder objecten. Zodoende kan de ook intensifiërende affectiviteit zich over steeds minder objecten 'verdelen'. Naarmate de exclusiviteit van het object wordt benaderd, komen de affectieve polen van aantrekking en afstoting steeds dicht bij elkaar, leidend tot een extreme ambivalentie ten aanzien van het exclusieve object. De persoon bevindt zich nu in een uitzichtloze impasse tegenover het object: enerzijds wil hij zich er angstig van losrukken (de afstoting) om er niet helemaal in te verdwijnen, anderzijds klampt hij zich er passioneel aan vast (de aantrekking) als laatst overblijvende reddingsboei. Deze extreme affectieve ambivalentie heeft dus alles te maken met de exclusiviteit van het object. Uiteindelijk zitten beide affectpolen zo onmetelijk dicht op elkaar dat ze elkaar in een extreme dichtheid blokkeren áls affecten. Deze affectimplosie ten aanzien van een exclusief object noem ik de fascinatie. Zij bevindt zich dus vlakbij de toestanden waarmee ze de breuk vormt. De fascinatie is het oog van de affectieve storm: het is er stil en onbeweeglijk maar daaromheen raast het geweld van de meest extreme ambivalentie.

¶ *De twee kanten van het trauma*

Deze omschrijving van de fascinatie laat toe te stellen dat het gefascineerde subject nagenoeg herleid is tot een pure waarnemingspositie, waarin geen ruimte is voor een innerlijke wereld van affecten en voorstellingen. Op het moment van de fascinatie valt het mentale leven stil en is er geen plaats voor processen als reflectief functioneren, symboliseren en mentaliseren. Er is geen plaats voor herinnering, verlangen of oordeel, want er is geen afstand of negatie. Door het in extreme mate opgaan in een exclusief object valt het subject buiten elke intersubjectiviteit. Het verstomde subject is zonder context en dus zonder tekst. Fascinatie is geestdodend. Mijn enige houvast is datgene waarin ik mijn eigen subjectiviteit verlies. Er is slechts de zich opdringende en tegen mij aanwrijvende aanwezigheid van iets dat ik niet ben en waarin ik mezelf noodgedwongen toch helemaal terugvind omdat er daarbuiten niets anders is.

Zijn we met de fascinatie, waarin elke psychische dynamiek is stilgevalLEN, niet volop beland in de problematiek van het trauma? In de psychoanalytische praktijk zijn we bij met name ernstig getraumatiseerde personen immers vaak getuige van momenten van fascinatie. In zijn onderzoek naar

de traumatische neurose stelt Freud dat een onvoorbereid en drastisch doorbreken van de prikkelwering een reusachtige 'tegenbezetting' tot stand brengt, 'ten gunste waarvan alle andere *psychische systemen verarmen*, zodat een *omvangrijke verlamming* of verlaging van het overige psychische functioneren het gevolg is' (Freud 1920, p. 187, mijn cursivering).

Nu komt het me voor dat de fascinatie de meest extreme vorm is van wat Freud hier beschrijft in termen van zijn energetische model. In het trauma heeft de bescherming van het subject tegenover het gevaar al gefaald: de prikkelwering heeft niet standgehouden. Het subject poogt in een volgend moment de schade te beperken door de overspoelende prikkelmassa alsnog te neutraliseren door een 'tegenbezetting'. Dit leidt tot een tijdelijke verzwakking van het overige psychisch functioneren. In de fascinatie gaat de psychische verarming echter zo ver dat er van het subject nauwelijks nog iets overblijft: om zich te redden schakelt het subject zichzelf nagenoeg helemaal uit. Er blijft niets meer over buiten de 'reusachtige' tegenbezetting in de vorm van de extreme aandacht. Deze is bovendien geïmmobiliseerd en verschrompeld tot een armzalige en machteloze subjectpositie die niets meer voorstelt. Het subject bevindt zich in een oneindig krimpand niemandsland. Het is een niemendal. Drastischer nog dan in de door Freud beschreven traumatische toestand, komt in de fascinatie elke positionering in het gedrang aangezien elke afstand en mentale ruimte er zijn opgeheven.

Vele traumaslachtoffers getuigen dat ze op het moment van de feiten als persoon uitgeschakeld waren. Sommigen waren letterlijk verlamd en konden niet meer bewegen. Hun zwijgen was geen toestemmen, maar het zwijgen van een wezen dat uit het verbale is gevallen. Zwaar getraumatiseerde personen kunnen zich psychisch dood voelen en herleid tot betekenisloze lichamelijkeheid. De hardnekkigheid van de traumatisering lijkt evenredig aan de mate waarin het subject een dergelijke 'desubjectivering' onderging. Slachtoffers van seksueel misbruik spreken over een toestand van verlamming en affectieve verstomming, precies typische kenmerken van fascinatie. Ze werden overweldigd door iets dat de rest van de wereld deed verdwijnen. Het traumatiserende gebeuren krijgt de status van een exclusief object, waarvan ze geen afstand kunnen nemen. De geweldpleging, die er voor een niet betrokken getuige extreem beweeglijk uitziet, kan voor het betrokken slachtoffer stilvallen in een bevroren beeld. Het subject is gefascineerd door de dader.

Niet alle getuigenissen gaan zo ver. Ze variëren naarmate het trauma gepaard ging met een desubjectivering en vastliep in een toestand van fascinatie. Ik beschreef de fascinatie als een breuk met het affectieve, maar tegelijk als het oog van de eromheen razende extreme affectieve ambivalentie. De aan- of afwezigheid van affect dringt zich hier op als een belangrijke discriminerende factor: afwezigheid van elk affect duidt op een krachtige 'fascinatiepool' in het trauma. In vele traumagetuigenissen zijn affecten echter alomtegenwoordig: het slachtoffer beschrijft vreselijke angsten, wan-

hoop, verdriet of woede. In *Studies over hysterie* gaat het voortdurend over 'de pijnlijke affecten van het trauma', 'de affecten die het trauma begeleiden' of 'de traumatische affecten' (Freud 1893-95). Ook in de *Inleidende colleges* is een trauma nog altijd een te sterk met affect beladen belevenis waardoor de prikkels niet afdoende verwerkt kunnen worden, met een verstoorde energie-huishouding tot gevolg (Freud 1916-17, p. 441). Evenzo betreft fixatie aan het trauma steeds weer de pijnlijke affectieve beleving (Freud 1920, p. 171).⁴ In dergelijke beschrijvingen herkennen we de affectieve storm van het traumatiserende geweld, vaak inclusief de hierboven beschreven extreme ambivalentie tegenover het exclusieve traumatiserende object. In Freuds beschrijving van wat hij aanduidt als 'de positieve en negatieve effecten van het trauma' keert de extreme ambivalentie tussen passie en angst terug: het subject zoekt het trauma op en wil het herbeleven (de herhalingsdwang) of het trauma leidt tot fobisch vermijden van de pijnlijke affecten (afweer) (Freud 1939, p. 89-90).

Maar dikwijls gaat het ook over het wégvallen van elke affectieve beleving en zien we hoe dicht deze gefascineerde bewegingloosheid tegen de extreme affectieve bewogenheid aanleunt. Ik denk dat we inderdaad deze twee kanten van het trauma moeten onderscheiden: de gefascineerde stilte en de affectieve storm. We zien patiënten soms in een soort catatone toestand stilvallen en dan weer opgaan in een affectieve overrompeling. Deze afwisseling tussen fascinatie en overspoelend affect kan zeer traag verlopen, maar soms ook de vorm aannemen van een vliegensvlugge oscillatie. Ook kan een van beide polen dominant zijn: de ene patiënt is meer geneigd stil te vallen in een gefascineerde toestand, de andere laat zich eerder meeslepen door affectief geweld. Ik denk dat we niet veralgemeend kunnen zeggen dat in trauma affecten onmogelijk zijn of dat de psychische activiteit en de ervaring er zonder meer buiten werking worden gesteld, zoals Geyskens en Van Haute (2003, p. 14, 37) stellen. De opschorting van het affect is mijns inziens geen absoluut gegeven en behoud ik voor aan die momenten waarop de fascinatiープool het trauma domineert. In dat geval is het trauma des te hardnekkiger, onder meer omdat het subject geheel van de ander is afgesneden. De fascinatie, het subjectminimum, is het 'traumatisch maximum'.

Vooraleer terug te keren naar de doodsdrijf, breng ik eerst nog een ander onderscheid in herinnering. Verhaeghe (1997) maakt — in het verlengde van Freuds onderscheid tussen het interne en het externe trauma — het onderscheid tussen het structurele en het accidentele trauma. Terwijl het accidentele trauma, zoals incest, oorlog of terreur, in principe vermijdbaar is, is het structurele trauma inherent aan de menswording en de eigen driftmatigheid. Het accidentele trauma komt van de drift van de ander, het structurele trauma daarentegen komt voort uit de eigen drift. Iedereen wordt in eerste instantie door zijn eigen drift belaagd en staat voor de levenslange taak een positie in te nemen tegenover en dus afstand te nemen van het puur drift-

matige.⁵ We kunnen het structurele trauma, dat verwijst naar de oerverdringing en de constitutie van het onbewuste, met recht een antropologische status toekennen. Het gaat hier immers om ‘een universeel infantiel trauma dat aan de oorsprong ligt van de subjectiviteit’ (Geyskens & Van Haute 2003, p. 14). De fascinatie kunnen we daarin onderbrengen als de neiging om de losbarstende affectiviteit waarmee de subjectivering gepaard gaat, op te schorten. Ook dit ‘stillen van de psyche’, zijn pathologische gestalten overstijgend, kunnen we bijgevolg karakteriseren als een antropologische categorie die in elk van ons verborgen ligt.⁶

¶ *Doodsdrift, herhalingsdwang en affect*

Nu ik fascinatie en trauma heb beschreven en verbonden, wil ik proberen de doodsdrift te herdenken vanuit de verhouding tussen het trauma en de fascinatie: is de fascinatie, waarin het psychische op sterven na dood is, te karakteriseren als de toestand waarop de doodsdrift gericht is? Eerst breng ik enkele elementen uit het essay *Jenseits des Lustprinzips* (Freud 1920) samen. Dat ervaringen die nooit lust opleverden toch hardnekkig herhaald worden (in nachtmerries), is aanleiding om in het zielenleven een herhalingsdwang te veronderstellen die boven het lustprincipe uitgaat. In de herhaling probeert het subject de in het trauma mislukte prikkelbeheersing alsnog de baas te worden. In dit puur op ‘binding’ van de doorgebroken prikkels gerichte mechanisme trekt het psychisch apparaat zich niets aan van het feit dat dit onlust met zich meebrengt. De herhalingsdwang, het werkingsmechanisme van de doodsdrift, is oorspronkelijker dan het lustprincipe. Hij is conservatief te noemen: een toestand die aan de traumatische prikkeldoorbraak voorafging, wordt hersteld. Na een geslaagde binding kan de heerschappij van het lustprincipe zich (weer) installeren. Maar staan doodsdrift en herhalingsdwang in dit geval niet ten dienste van het lustprincipe? (Van Coillie 2004, p. 67). Inderdaad: ‘De binding is een voorbereidende operatie, die de heerschappij van het lustprincipe inleidt en waarborgt’ (Freud 1920, p. 216). Freud toont uitvoerig aan hoe de doodsdrift overvloedig vermengd is met de levensdriften. Het essay mondt zelfs uit in de idee dat het lustprincipe, omgekeerd, welhaast in dienst schijnt te staan van de doodsdriften... Datgene wat ‘voorbij’ het lustprincipe ligt, wil het lustprincipe niet tenietdoen, maar gaat er ‘gewoon’ aan vooraf, het is een meer archaïsche toestand, die nodig is om het lustprincipe zijn werk te kunnen laten doen.

Wat telkens wordt aangeduid als het zo typisch freudiaanse dualisme tussen levens- en doodsdriften is al bij al tamelijk relatief.⁷ En als de zogenaamde doodsdrift dan toch niet echt is af te zonderen en telkens weer onmaskerd wordt als schatplichtig aan de levensdrift, waarom zouden we hem dan nog behouden? De gangbare kritieken gaan inderdaad in die richting: ‘Voor de verklaring van de traumatische neurose en de herhalingsdwang

volstaat de verwijzing naar de infantiele *Hilflosigkeit* (Geyskens & Van Haute 2003, p. 14). Alle aan de hand van de herhalingsdwang uit te leggen verschijnselen worden opgevat als pogingen om overspoelende of onmogelijke affecten hanteerbaar te maken, tegenover het trauma een actieve positie in te nemen, enzovoort. Kritieken van die strekking op Freud blijven zeer freudi-aans: ze bevestigen in de eerste plaats hoezeer de — weliswaar nu biologisch ontmantelde — herhalingsdwang in wezen in dienst staat van een genietbaar (niet al te pijnlijk) psychisch leven. Ik kan dergelijke redeneringen grotendeels volgen en ze zullen op vele klinische fenomenen van toepassing zijn, maar wordt daarmee de mogelijkheid van een werkelijk op het uitschakelen van het psychisch functioneren gerichte tendens niet al te snel veronachtzaamd?

Het probleem is dat de herhalingsdwang steeds uitsluitend begrepen wordt als betrekking hebbend op wat ik de ‘affectieve kant’ van het trauma noemde. Neem de zojuist vermelde oorspronkelijke, infantiele, traumatische hulpeloosheid. Of men hulpeloosheid nu opvat als een affectloze toestand of, integendeel, als een toestand waarin men door affect overspoeld wordt, de herhalingsdwang is telkens gericht op de affecten: in het ene geval moeten de tijdens het trauma onmogelijk te ervaren affecten alsnog ontwikkeld worden, in het andere geval moeten ze in plaats van overspoelend hanteerbaar gemaakt worden. Voor zover men, zoals in deze beide gevallen, de herhalingsdwang in verband brengt met het affectief leefbaar maken van een pijnlijke toestand, hebben we inderdaad geen doodsdrijf nodig. Maar *waarom zou de herhalingsdwang ook niet gericht kunnen zijn op de fascinatiepoo van het trauma*, op het uitschakelen van elke affectiviteit en op het stilleggen van de psyche als zodanig?

¶ *Fascinatie en doodsdrijf: de gestilde psyche*

De plotse doorbreking van de prikkelwering in een trauma brengt een gedeeltelijke verlamming van het psychisch functioneren met zich mee. Dit wordt in de fascinatie geradicaliseerd: er treedt een breuk op met de affectiviteit, het tot een minimum herleide subject versteent en kleeft bewegingloos aan het exclusieve fascinerende object waartoe alle bestaan is teruggebracht. Sommige traumaslachtoffers raken niet uit de werveling van de reeds te dicht op hun vel zittende affectieve storm, andere ‘stoten door’ tot de verstilde kern ervan. In de mate waarin een psychische verlamming optreedt, spelen wellicht tal van factoren een rol. Telkens echter, is de fascinatie in meerdere of mindere mate een deel van het trauma. Fascinatie gaat verder dan hulpeloosheid. In hulpeloosheid is nog plaats voor gespartel, voor ondraaglijke frustratie of vreselijke wanhoop. In fascinatie vallen ook deze extreme en vernietigende affecten weg. Alles valt stil, er is enkel nog de pure, maar ook reeds gedesubjectieerde waarneming. In die zin is fascinatie te begrijpen als de

ultieme afweer van elke psychische beroering. Ze is een soort mentaal en affectief coma, een 'zich voor dood houden' (vgl. Vermote 1995, p. 16).

Nu komt het me voor dat de overheersende psychische verlamming of verstilling bij bepaalde patiënten slechts begrepen kan worden vanuit een soort 'zuigkracht' die uitgaat van een dergelijke fascinatietoestand. Zij zoeken, met wisselend succes, de complete windstilte op, waar noch lust noch onlust hun enige last bezorgen. In plaats van te trachten de passieve positie om te zetten in een actieve, zoeken zij nog méér passiviteit, een passiviteit die elke positionering als zodanig opheft. Voor zover deze tendens ingegeven is door het willen uitschakelen van pijn en frustratie, gaat ook hij uit van het lustprincipe. Maar, in tegenstelling tot de op affecthantering gerichte herhalingsdwang is de op fascinatie gerichte herhaling geneigd zich er in een tweede moment van los te scheuren, zodat er uiteindelijk geen terugkeer meer mogelijk is. Er is dan niet sprake van 'een voorbereidende operatie, die de heerschappij van het lustprincipe inleidt en waarborgt', zoals Freud meende. De fascinatie is immers niet gericht op het binden, ontwikkelen of hanteren van de affecten, maar op het opschorten ervan. Voor het psychisch functioneren is het destructieve effect van de fascinatie veel drastischer dan dat van de op affecthantering gerichte herhaling. Voor zover we hoe dan ook psychische wezens blijven en de levensdrift zich wellicht nooit totaal laat verschalken, wordt een dergelijke toestand nooit absoluut bereikt. De fascinatie is mijns inziens wel de toestand die deze het dichtst benadert. Stiller kan de psyche niet zijn.

We moeten dit stillen van de psyche niet romantisch opvatten als een totale bevrediging van het verlangen naar een symbiotische versmelting, of het nirwana, waarmee Freud de doodsdrift associeerde (vgl. Van Coillie 2004, p. 61). In de op fascinatie gerichte herhalingsdwang speelt geen verborgen agenda die het subject via pijnlijke omwegen uiteindelijk weer van het leven wil doen genieten. Al bij al verschijnt de fascinatietendens als een zich radicaal willen afkeren van het psychische. De sterkte hiervan is volgens mij recht evenredig met de mate waarin het subject zich tijdens de traumatiserende gebeurtenis reeds in een toestand van fascinatie bevond. De zo ervaren 'bevrijding' uit elke affectieve onrust meldt zich opnieuw aan telkens wanneer overweldigende affecten het subject weer (dreigen te) overvallen. Het subject geeft zich, in de gestilde psyche, weer over aan de ultieme afweer, waarin de hele dynamiek tussen bewuste en onbewuste als zodanig verstart. Een terugkerende trek is dat het subject er geneigd is weg te zinken in een haast puur lichamelijke toestand, een toestand die herinnert aan de door Klein beschreven archaïsche ervaringen waarin het lichamelijke en het psychische nog niet gedifferentieerd zijn. Alle extreem passieve toestanden die de psychische dynamiek verdoven en bevriezen, wijzen mogelijk op een op de fascinatie gerichte herhalingsdwang. Ik denk bijvoorbeeld ook aan de 'gestolde geesten' die De Rijdt (2007) beschrijft uit de adolescentenkliniek, aan psychotische catatone beel-

den waarin de patiënt zich van de wereld afkeert en bewegingloos naar één punt staart, of aan het zich uithongeren bij anorexie. Ook binnen het borderlinespectrum zijn fasen van fascinatie, afgewisseld met hevige affectieve oprispingen, niet uit de lucht gegrepen. De affectloze, gefascineerde herhalingsdwang lijkt me klinisch duidelijk te onderscheiden van de affectief geladen vormen van herhaling, zoals in nachtmerries, masochistisch ageren, het telkens weer uitlokken van straf of in zich herhalende turbulente relationele drama's.

In mijn visie staan de herhalingsdwang en de afweer minder tegenover elkaar dan bij Freud. In de fascinatie komen beide immers samen: de fascinatie is de aan de herhalingsdwang onderhevige ultieme afweer. Als de herhalingsdwang betrekking heeft op het opschorten van elke affectiviteit en elk voorstellingsvermogen, is de fascinerende 'doodsdrift' aan het werk. Het subject is dan niet op zoek naar de (her)beleving van de affectieve storm van het trauma, maar wordt weer aangezogen door het doodstille oog ervan. En ik sluit niet uit dat ook de 'affectieve herhalingsdwang' uiteindelijk op de doodse stilte van de fascinatie betrokken is, maar niet door de affectieve pijn geraakt die eromheen raast.

Keren we met deze beschouwing terug naar het structurele trauma. Brengt deze problematiek ons niet op de rand van de subjectiviteit en dus van het menselijke op zich, zoals zich dat in het oorspronkelijk trauma ontpopt? De psychoanalyse heeft ons in verschillende toonaarden geleerd dat de mens, ondanks zijn narcistische gehechtheid aan zijn psychische verworvenheden, in een 'eerste' moment voor dit psychische, dat hem immers van zichzelf losrukt, terugdeinst. Zoals Freud stelde dat het Ik aanvankelijk van geen prikkels toevoerende buitenwereld wil weten (Freud 1915, p. 41), liet Bion zien hoe het proto-subject de afstand ten aanzien van de borst ondraaglijk vindt (bv. Bion 1959) en denken en mentale ruimte verwerpt (Bion 1962).⁸ Door de intrede van het psychische, in het structurele trauma, staat het kind altijd voor het probleem dat 'there is no way of avoiding the fundamental fact that one is always dependent and alone' (Bion 2005, p. 59). Misschien vormt de fascinatie de meest radicale, psychisch suïcidale, ontsnappingspoging uit deze pijnlijke *condition humaine*. Als het kind niet wil weten van de last van het psychisch functioneren, belandt het in een toestand van fascinatie, waarin het psychische op een zo laag mogelijk pitje staat. Meteen met het verschijnen van het eerste en dus exclusieve, grandioze object legt het om zo te zeggen alles stil. Zo blijkt de fascinatie een universele neiging van de mens zichzelf onderuit te halen. Het feit dat de psyche, zoals de levensdrift, toch op zijn strepen staat en zich niet laat wegdrukken, neemt niet weg dat hij onderliggend levenslang met deze tegenpool moet afrekenen. In overeenstemming met het freudiaanse kristalprincipe laat de pathologie ook hier zien wat algemeen menselijk gegeven is.

Blijft het bekende probleem van de benaming zelf van <doodsdrift>. Een drift die gericht is op de uitschakeling van het driftmatige zelf: dit bevat op zijn minst een conceptuele ongerijmdheid. Bovendien blijft in <drift> de somatische connotatie sterk aanwezig (Van Coillie 2004, p. 45). Ferenczi (geciteerd in Geyskens en Van Haute 2003, p. 167) stelde voor om in plaats van <doodsdrift> een woord te gebruiken dat de totale passiviteit uitdrukt. Misschien kan <fascinatie> dat woord zijn.

Literatuur

- BION, W. R. (1959). Attacks on linking.
In W. R. Bion, *Second thoughts — Selected papers on psycho-analysis* (p. 93-109). Londen: Maresfield Library, 1990.
- BION, W. R. (1962). A theory of thinking.
In W. R. Bion, *Second thoughts — Selected papers on psycho-analysis* (p. 110-119). Londen: Maresfield Library, 1990.
- BION, W. R. (2005). *The Italian seminars*. Londen/New York: Karnac.
- DE RIJDT, L. (2007). Trillen op de valentie van de adolescentie. In: M. Kinet en W. Vanmechelen (red.), *Tussen ruis en storingen... De golflengte vinden in psychoanalytische therapie* (p. 61-74). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- FREUD, S. (1893-95). Studies over hysterie. *Werken 1* (p. 438-706). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1915). Driften en hun lotgevallen. *Werken 7* (p. 23-44). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1916-17). Colleges inleiding tot de psychoanalyse. *Werken 7* (p. 217-606). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1920). Aan gene zijde van het lustprincipe. *Werken 8* (p. 165-218). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1926). Remming, symptoom en angst. *Werken 9* (p. 196-268). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1939). De man Mozes en de monotheïstische religie. *Werken 10* (p. 323-442). Amsterdam: Boom.
- GEYSKENS, T. & VAN HAUTE, PH. (2003). *Van doodsdrijf tot hechtingstheorie — Het*
primaat van het kind bij Freud, Klein & Hermann. Amsterdam: Boom.
- GROTSTEIN, J. S. (2007). *A beam of intense darkness — Wilfred Bion's legacy to psychoanalysis*. Londen: Karnac.
- LAPLANCHE, J. & PONTALIS, J.-B. (1976). *Vocabulaire de la psychanalyse*. Paris: PUF, 1976.
- MERLEAU-PONTY, M. (1945). *Fenomenologie van de waarneming*. Amsterdam: Ambo, 1977.
- SARTRE, J.-P. (1940). *L'Imaginaire — Psychologie phénoménologique de l'imagination*. Parijs: Gallimard, 1986.
- STEIN, R. (1999). *Psychoanalytic theories of affect*. Londen: Karnac Books.
- THYS, M. (1999). Doodsdrift en verleiding van Freud tot Baudrillard: bespreking van Weatherill (1998). *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 5, 179-183.
- THYS, M. (2006). *Fascinatie — Een fenomenologisch-psychoanalytische verkenning van het onmenselijke*. Amsterdam: Boom.
- VAN BOUWEL, L. (1998). De onnoembare dreiging van het oneindige heelal — Bion en de psychose. In J. Dehing (red.), *Een bundel intense duisternis — Psychoanalytische opstellen rond W. R. Bion* (p. 27-51). Leuven/Apeldoorn: Garant.
- VAN COILLIE, F. (1999). Het fantasma van de doodsdrijf. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 5, 137-153.
- VAN COILLIE, F. (2004). *De ongenode gast — Zes psychoanalytische essays over het verlangen en de dood*. Boom: Amsterdam.
- VERHAEGHE, P. (1997). Trauma en hysterie bij Freud en Lacan. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 3, 86-99.

VERMOTE, R. (1995). Inleiding. In M. Thys en R. Vermote (red.), *Trauma en taboe — Psychoanalytische beschouwingen over incest* (p. 7-18). Leuven/Apeldoorn: Garant.

WEATHERILL, R. (1998). *The sovereignty of death*. Londen: Rebus Press.

SUMMARY

The silenced psyche — On fascination, trauma and the death drive

The death drive, and its organic basis, has always been a controversial psychoanalytic concept. The author explores the possibility of the existence of the death drive by examining a condition he terms 'fascination', in which every psychic dynamic is stopped. 'Fascination' is described as an extreme intensity of attention with suspension of all affectivity and thinking. This 'silenced psyche' is seen as a fundamental dimension in trauma. Repetition-compulsion can also be linked to this condition of suspended affectivity. In this case repetition-compulsion and defence are not opposites of each other but work together in the service of an ultimate defence against all affects and ideas. In anthropological terms, 'fascination' may be understood as the most radical form of escape from the painful human condition, as it takes shape in the humanizing process of structural trauma.

Key words: affect, death drive, fascination, trauma

Noten

- 1 Het ligt voor de hand dat ik binnen dit bestek de rijke complexiteit van het concept van de doodsdrijf helemaal niet tot haar recht kan laten komen. Mijn enige bedoeling is een aanzet te geven tot een mogelijke (her)positionering van de doodsdrijf tegenover het trauma en de fascinatie. Voor een boeiende kritisch welwillende freudiaanse en postfreudiaanse lectuur van de doodsdrijf verwijs ik naar Weatherill (1998) (zie ook Thys 1999).
- 2 Met het 'affect', het 'affectieve' en de 'affectiviteit' beoog ik alle verschijnselen die betrekking hebben op wat ook wel het 'emotionele' of het 'gevoelsmatige' wordt genoemd. Ik verkies te spreken van 'affect' in plaats van 'emotie' of 'gevoel' omdat de term een officiële status verworven lijkt te hebben in het psychoanalytisch vocabularium en bijvoorbeeld in registers en encyclopedieën de voorkeur krijgt. Zie bijvoorbeeld het lexicon in *Werken 11*, p. 43, en de *Vocabulaire de la psychanalyse* (Laplanche & Pontalis 1976, p. 12-13). Het concept gaat al mee sinds Freud (één van de drijfderivaten, naast de voorstelling) tot en met de huidige 'affectregulatie'.
- 3 Voor een grondiger fenomenologische en metapsychologische uitwerking van de fascinatie verwijs ik de lezer naar mijn *Fascinatie — Een fenomenologisch-psychoanalytische verkenning van het onmenselijke* (Thys 2006).
- 4 Over trauma en affect bij Freud: zie ook Stein (1999, o.m. p. 10).
- 5 In het kader van de hechtingstheorie heet dat tegenwoordig 'affectregulatie'.
- 6 Wegens het vervagen van het onderscheid

tussen subject- en objectposities staat het hele onderscheid tussen intern en extern trauma, gezien vanuit de ervaring van het subject, in de fascinatie trouwens op de helling. Iets gelijkaardigs stelt Freud met betrekking tot het trauma als zodanig: «In de relatie met de traumatische situatie waar men hulpeloos tegenover staat, vallen uitwendig en inwendig gevaar, reëel gevaar en drifteis samen» (Freud 1926, p. 264).

- 7 In het werk van Klein, waarop ik hier niet zal ingaan, wordt dit dualisme veel consequenter doorgevoerd en geradicaliseerd.
- 8 Grotstein (2007, p. 313) noemt Bions «-K link» in dit verband een «maladaptive operation of the death instinct». In -K wordt elke kennis (Knowing) en elke emotionele groei tot nul herleid, ruimte en tijd verschrompelen (vgl. Van Bouwel 1998, p. 40), zoals in de fascinatie.